

РАДЧУК А. О.
(м. Київ)

**РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

На рубежі XIX – XX ст. соціальна природа інтелігенції докорінним чином змінилася. Завершився процес формування останньої як особливої соціально-професійної верстви, змінилися соціальні джерела її формування. Вона знайшла своє місце у соціально-класовій структурі суспільства, з верстви «в собі» перетворилася на верству «для себе». Відображаючи численні соціальні, класові, національні протиріччя суспільства, інтелігенція перебрала роль політичного прискорювача. Гуртування й організація опозиції царатові стали її найважливішими соціально-політичними функціями¹. Питання: «Чи доречно людям інтелектуальної праці займатися політикою?» залишається відкритим також сьогодні, чим і зумовлює свою актуальність.

Історіографію дослідження громадсько-політичної діяльності інтелігенції Наддніпрянської України на зламі XIX – XX ст. представлено невеликим переліком праць учених, котрі прагнуть з'ясувати суть становлення її як відповідної еліти. Так, проблемі джерел формування інтелігенції, аналізу професійних груп останньої, висвітленню її участі у суспільно-політичному житті України XIX ст. присвячено монографію Н.Шип «Интеллигенция на Украине XIX в. Историко-социологический очерк»². У Монографії Г.Касьянова досліджуються соціально-політичний портрет її на рубежі XIX – XX ст. аналізується процес трансформації інтелігенції до рівня відповідної еліти³.

Початок другої половини XIX ст. пов'язаний з поширенням лібералізму в Україні, котрий пов'язують з поміркованою частиною членів Кирило-Мефодіївського товариства⁴. Продовжувачами ліберальної ідеї виступили громадами, які об'єднували інтелігенцію в 60-х – 90-х рр. XIX ст. Вони проводили активну просвітницьку діяльність, котра сприяла поширенню української національної ідеї серед народу⁵. У ті роки продовжувала своє функціонування Київська громада, відновлюють діяльність Одеська та Чернігівська. Ці три громадські осередки, не відмовляючись від своїх ідеалів і планів, вимушено дотримувалися принципу – діяти у межах можливого, тобто ще більше законспірували свої справжні наміри, не ризикували в умовах постійних переслідувань вдаватися до відкритих антиурядових акцій⁶.

У зв'язку з наростанням антиукраїнської політики на теренах Російської імперії громадівці зміщують пріоритети в своїй діяльності, переносючи центр уваги на Галичину, де поступ національного руху полегшувався конституційними свободами й більш сприятливою політичною обстановкою. У різний час до Львова приїжджали і мали контакти з галицькими суспільними діячами такі члени громад, як О.Кониський, В.Антонович, О.Кістяківський, П.Житецький та ін.⁷ Вони надавали організаційну, фінансову й творчу допомогу у заснуванні періодичних органів – журналів і газет, у створенні науково-літературних товариств, культурно-освітніх осередків, організації серійних видань книг, забезпечували надходження української літератури із Наддніпрянщини в

Західну Україну та, навпаки, ініціювали взаємне відвідування обох регіонів й ін. Дія Емського указу 1876 р. на українських землях у складі імперії Романових жорстокими утисками і переслідуваннями царською цензурою національного слова позбавляла можливості публікувати праці українською мовою. Наддніпрянські патріоти були змушені друкувати в західноукраїнських періодичних виданнях та збірниках художні й наукові твори, публіцистичні праці⁸.

Найбільший вплив на український суспільно-політичний рух, культурно-літературний процес у Західній Україні, передусім Східній Галичині, мав М.П.Драгоманов. Він постійно намагався спрямувати західноукраїнських діячів на шлях чесного служіння інтересам трудових верств народу, зосереджував їхню діяльність на розбудові принципів демократизму, наполягав на захисті національно-культурних прав українців з врахуванням загальнолюдських цінностей. Особливо тісна співпраця поєднувала його з І.Франком, М.Павликом (що належали до радикального крила українського руху) та ін. Вплив поглядів Михайла Петровича на розвиток політичної думки громадсько-політичних діячів Східної Галичини достатньо висвітлено в історіографії⁹.

За свідченням деяких істориків, ідея створення першої української політичної партії з'явилася у 1883 р. й натхненником її реалізації виступив М.Драгоманов. Суперечки останнього і громадівців із російськими революціонерами «Народної волі» з питання розбудови революційної партії на федералістичних засадах та майбутнього країни, з національного питання, з питання пріоритету політичного й соціального визволення, в котрих українці посідали помірні реалістичні позиції, неприйняття ними терору народовольців призвели до погіршення їх відносин. Як наслідок, у 1883 р. членом Одеської громади В.Мальованим, який перебував під впливом М.Драгоманова, було складено проект програми української соціально-революційної партії на федералістичних засадах¹⁰.

Активно співпрацював із галицькими патріотами з другої половини 80-х рр. XIX ст. В.Антонович, чому сприяло його перебування у Львові в 1880, 1885 і 1891 рр. та особисті контакти з тамтешніми діячами науки й культури. Так, коли у 1891 р. розпочалася підготовка до відкриття в Львівському університеті кафедри всесвітньої історії (з особливим оглядом на східну Європу), то посаду завідувача її було запропоновано В.Антоновичу. Зважаючи на різні обставини (стан здоров'я та ін.), він вирішив не їхати до Львова і запропонував на цю посаду свого учня М.Грушевського. Перебуваючи у Львівському університеті останній згуртував кращі наукові, літературні й мистецькі сили Східної Галичини, творча діяльність котрих була підпорядкована національному відродженню України. Михайло Сергійович провадив політику об'єднання наддніпрянських і західних українців, був координатором творчих зв'язків вітчизняної інтелігенції. Про це свідчать листи до нього В.Антоновича, М.Лисенка, П.Житецького та інших громадсько-політичних і науково-культурних діячів Наддніпрянщини¹¹.

Відаючи належне значення Галичині в сприянні розвитку ліберально-демократичного руху у Наддніпрянщині, ми погодимося з думкою О.Міллера про те, що роль першої була багато в чому обумовлена становищем його у російській частині України¹².

В 1880–1890-х рр. з'явився ряд нових угруповань вітчизняної молоді, які на думку А.Катренка, діяли або під контролем та за допомогою громадівців,

або у контактах із ними, або ж самотійно. Історія цих гуртків, зазначав учений, – яскраве свідчення складного процесу оволодіння передовою молоддю прогресивними ідеями свого часу, включення її в український національний рух¹³.

Можна стверджувати, що 1890-ті рр. характеризувалися тим, що до патріотичного руху залучається молоде покоління українців, котре, як зазначає Н.Шип, у силу своєї вікової та емоційно-психологічної особливості іноді рішучіше, ніж представники старшого покоління, порушувало національні й соціальні проблеми, що хвилювали тогочасне суспільство¹⁴.

Учасники молодіжних гуртків, які сміливіше і рішучіше ставили українське національне питання, ніж старогромадівці, намагалися й віднайти шляхи та форми його розв'язання. Характерно, що вони порушували соціальні й політичні проблеми і вказували на методи їх вирішення здебільшого в дусі радикально-демократичних ідей, що тоді ширилися у Російській імперії¹⁵. Це й обумовило те, що в 90-х рр. XIX ст. намітилася розбіжність стосовно стратегії українського руху між молоддю та старшими представниками громад. Відмовившись від культурно-політичної стратегії М.Драгоманова, не підтримуючи і проавстрійської політики В.Антоновича – О.Кониського, Київська стара громада залишилася на невизначених культурницьких позиціях¹⁶. Як зазначав Я.Грицак, старшу інтелігенцію займало одне питання: ліквідація Емського указу. Скасування мовних заборон була нав'язливою ідеєю, котра заглушила всі інші. Якщо й згадували про інші політичні права українців, то тільки в дуже туманному контексті, як про завдання боротьби за «загальні демократичні свободи»¹⁷.

За таких умов у середовищі громадівців визрів конфлікт між поколіннями. Сутність його останнього криється в тому, що культурницька діяльність, апологетами котрої були старші представники національного руху вже не могла задовольнити його молодших представників, громадська діяльність яких розпочалася в 1890-х рр. До того ж, як слушно зауважив Я.Грицак, відсутність власної чіткої політичної програми на тлі успіхів українського руху у Галичині та політичної активності численних російських соціалістичних нелегальних організацій боляче вражала їхні амбіції. Завдяки діяльності молодшого покоління з ідеологічно й організаційно невиразного «українофільського» руху виникали перші українські групи з чіткими політичними вимогами¹⁸.

Поступово в колах вітчизняної демократичної молоді відбуваються консолідаційні процеси, що призводять до спроби створення всеукраїнської організації «Братство тарасівців»¹⁹. Питання про дату заснування останнього є дискусійним. На думку Н.Шип, воно було своєрідним гуртком у складі Харківської громади²⁰.

У своєму програмному документі тарасівці відобразили бажання «віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває...». В уяві молодого покоління імперія виступає, як «агрегат часто-густо багатьох націй, що ні чим не з'єднані поміж себе, окрім самодержавця... через се ідея панування такого абсолютизму єсть ідея мертва, нація єсть жива істота. Тим то ми змагаємось проти усякого деспотизму або опікунства, над яким би се не було народом... Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів...». Такий негативний вплив імперій на українську націю обумовив також прагнення тарасівців до її політичної модернізації шляхом

створення «федерального ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля». Важливим компонентом їх світогляду було уявлення про націю як про цілісну субстанцію на основі котрої відбувається самоіндефікація. «Для нас, свідомих українців, єсть один українсько-руський народ, Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жодні, географічні межі не можуть роз'єднати одного народу»²¹.

Програма «Братства тарасівців» містила вимоги широкої політичної автономії України та захисту культурних і соціальних прав її народу, що дозволяє стверджувати про вагомий вплив ідей М.Драгоманова на суспільно-політичні орієнтації патріотичної молоді. Як вказував В.Сарбей, в історії українського національного руху «Братство тарасівців» стало перехідною сторінкою від структурно малоорганізованого громадівства 1860-х – 1880-х рр. до постання національних українських партій²².

Отже, ідейний та організаційний провід у часи формування політичної думки належав інтелектуалам із Наддніпрянщини. Навіть на рубежі XIX – XX ст. коли осередок національного руху перемістився до Галичини, визнаними авторитетами серед українства по обидва боки російсько-австрійського кордону були М.Костомаров, П.Куліш, М.Драгоманов, М.Грушевський²³.

Разом із тим потрібно зазначити, що діяльність новостворених молодіжних організацій була спрямована на політичну боротьбу, котра мала метою встановлення федерації в усій імперії²⁴.

¹ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.27.

² Шит Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко – социологический очерк. – К., 1991 – С.172.

³ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.176.

⁴ Голобуцький О., Круглик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині (кінець XIX – поч. XX ст.). – К., 1996. – С.7.

⁵ Там само.

⁶ Катренко А., Катренко Я. Національно – культурна та політична діяльність Київської громади. (60 – 90 роки XIX ст.). – К., 2003. – С.167.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С.171.

⁹ Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – Львів., 1925. – Ч.2. – С.37–39.

¹⁰ Павко А. Політичні партії та організації в Україні: кін. XIX – поч. XX ст. зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999. – С.61.

¹¹ Катренко А., Катренко Я. Національно – культурна та політична діяльність Київської громади. (60 – 90 роки XIX ст.). – К., 2003. – С.143.

¹² Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.233.

¹³ Катренко А. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60 – 90-і роки XIX ст. – К., 1999. – С.136.

¹⁴ Шип. Н. Суспільно – політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії. (XIXст.). – К., 2004. – С.79.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С.449.

¹⁷ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С.84.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Катренко А. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60 – 90-і роки XIX ст. – К., 1999. – С.136.

²⁰ Шип. Н. Суспільно – політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії. (XIXст.). – К., 2004. – С.80.

²¹ Хрестоматія з історії України. – К., 1996., – С.164.

²² Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – С.208.

²³ Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – початку XX ст. Навчальний посібник – К., 2000. – С.220.

²⁴ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С.96.